

Kimya sahəsində kifayət qədər uğurlar əldə etmiş həmkarım bir neçə fərqli sahədə fəaliyyət göstərir və nailiyyətləri də göz qabağındadır. Onlardan biri haqda söhbət açmaq istəyirəm. Söyləmək istədiyim hadisə sıradan deyil, odur ki, fikrimcə, lap mənbəyindən başlamış düzgün olardı.

(Əvvəlki ötən saylarımızda)

İşini bununla da tamamlanmış hesab etməyən Rəxşanlı axtarış yolunda irəliləməkdə davam elədi. "Herr doktor Xanlarov" kitabı əlavələrə 2008-ci ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən nəşr olundu. Elmlər Akademiyamızın prezidenti, akademik Mahmud Kərimova da kitab nüsxəsi təqdim olundu. Akademik Kərimov Rəxşanlı kimyadakı uğurlarına, elm tarixindəki axtarışlarına və şəxsən özünə ehtiramla yanaşdığından, aralarındakı söhbət xeyli çəkdi. Rəsul müəllimin axtarışlarını, hətta bu nöqtədə də dayandıрмаq fikrində olmadığını prezident təqdir etdi. Bu anda Rəsul müəllim bizim elm tariximizin sistemli və zəif tədqiq edildiyini ona xatırladı. İşin fəallaşdırılması məqsədlə Akademiyamızda profilə uyğun olaraq Elm Tarixi İnstitutu yaradılması fikrini söylədi. Qayıqca Mahmud müəllim bunu bəyendirdi, çalışacağını və eyni zamanda yeni institut yaradılmasının çətinliyini dilə getirdi. Yeni institut yaradılması hələ ki, mümkün olmasa da, məxsusi olaraq Rəsul müəllim üçün EA-da ilk dəfə olaraq Tarixi-Kimyəvi Tədqiqatlar Laboratoriyası yaradıldı. Burada Rəxşanlıın həm yeni maddələrin sintezi sahəsindəki orijinal kimyevi tədqiqatlarını, həm də elm tarixi üzrə ciddi axtarışlarını davam etdirməsinə şərait mövcud olmalı idi. Laboratoriyada müvafiq surətdə iki qrupun işləməsi nəzərdə tutuldu. Atalar sözü var ki, sən saydığını say, gör fəlek nə sayır. İnstitut direktoru yeni laboratoriyaya işçi qəbuluna əngəl törətdi. Rəsul müəllim müdir olaraq təkəbr kompüterçi ilə işləməli oldu. İllər ərzində hər iki istiqamət üzrə elmi işləri özü təkliflərinə yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldı. Üstəlik də, institut direktoru yubileyi münasibətlə özü haqqında plandankən bibliografiya və bibliografiyaya əlavə kimi iki tutumlu kitab, habelə iki böyük məqalə yazdırdı. Bu ərsədə, həmçinin, Rəsul Rəxşanlı öz yubileyi münasibətlə prezident tərəfindən EA-nın Fəxri fərmanı ilə təltif edildi, kitabı isə "Humay" Milli mükafatına təqdim olundu. Kitab müsabiqədən keçdi, müəllif laureat adına layiq görüldü.

Qayıdaq Möhsün bəylə bağlı söhbətə. Rəsul müəllim prezidentə söylədi ki, Xanlarovun şah əsəri və elm tariximiz üçün tarixi sənəd olan dissertasiyasını onilliklərdir müxtəlif yerlərdə axtarsa da, tapa bilməyib. Dissertasiyanı tapıla biləcəyi ən ümidverici şəhər Strasburqdur, oraya ezam ediləcəyi halda uğura tam əmin ola bilər. Parisdəki Elm Tarixi Akademiyasında da nələrsə tapa biləcəyini ehtimalını ürəli sürdü. Prezident ezamiyyətlə bağlı vəd verdi və Rəsul müəllim hər iki qurumun rəhbərliyinə məktub ünvanlayaraq axtarış

Elm tariximizə dəyərli töhfə

Möhsün bəyın şəkli
(T. Əliyeva vermişdir)

icazə verilməsini rica etdi. Fransaya ezamiyyət təşkil olundu.

Bəli, dissertasiya məhz Strasburqda tapıldı, amma asanlıqla yox. Axtarış dissertasiyası üçün yerinə yetirildiyi və müdafiə olunduğu universitetin arxivində başlandı. Universitet rəhbərliyinin ayırdığı əməkdaşın iştirakı ilə aparılan ciddi axtarış nəticəsiz başa çatdı. Bu işə şəhərdəki dörd arxivdən birincisi olduğundan, rühdən düşməyə hələ o qədər də əsas yox idi. Axtarış aparıldığı dördüncü ünvan isə Strasburq Milli və Universitet Kitabxanası arxivi oldu. Öncəki arxivlərdə tapılmayacağı ilə bağlı həyəcan keçirməsə də burada bunsuz keçinmədi. Nəhayət ki, növbəti qovluqdakı dissertasiyaların arasından Xanlarovunku çıxdı! Həmin anda Rəsul müəllimin sevincindən hansı hissələr keçirdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Fərqli xoşbəxtlik hissi yaşatmış bu hadisə Rəsul müəllimin yaddaşına həkk olundu. Axı necə də olmayaydı? Onilliklərdə əzizlədiyini tapmışdı. Həmin zaman belədir: 16 iyul 2009-cu il.

Lakin onun sevinci çox çəkmədi, burada da problem yarandı, dissertasiya nüsxələrindən birini Vətənə götürməyə icazə verilmədi. Çox çətinliklə kserosürətini çıxarmağa, lakin arxiv binasının kənara aparmamaq şərtlə razılıq veriləndə, bu işdə də maneələr ortaya çıxdı. Həmin maneələr olmaya da bilmədi. Həmin anlarda Rəsul müəllimin fikrindən nə keçsə yaxşıdır? Görünür, biz qonaqpərvərliyimizlə fərqləndiyimiz kimi, özünü sivil adlandıran kimlərsə qonaqlara problemlər yaşatmalarıyla fərqlənməyi üstün tuturlar. Hər halda Rəsul müəllimə kserosürət də olsa, onu Bakıya gətirmək müəssər oldu. Gətirdikləri əsasında dissertasiya kitabça halında bir neçə nüsxə üzə çıxarıldı. Nüsxələr prezident Kərimova və EA-nın Mərkəzi Kitabxanasına, kimya təməyüllü institutların direktorlarına və kitabxanalarına, Tarix Muzeyinə, onun dəyərini anlayan daha kimlərsə hədiyyə olundu. Təbii ki, özünə də saxladı.

Yeri gəlmişkən, azərbaycanlı alim tərəfindən yazılmış ilk dissertasiyanın tapılaraq vətənə gətirilməsi akademik M. Kərimov yüksək qiymətləndirdi. Lakin bununla da Rəxşanlı dissertasiyası ilə bağlı işini bitirmiş saymadı. Dissertasiyanı diqqətlə təhlil etdi, əhatəli məqalə yazdı, EA-nın "Elm" qəzetində iki hissədə ard-arda çap etlətdirdi. Bunda məqsəd elm adamları

mızı ilk kimyaçı alimimizin elmə verdiyi töhfə ilə tanış etməkdən ibarət idi. Bunlardan sonra ilk növbədə həmkarları onun elm tariximiz sahəsindəki xidmətini daha yüksək qiymətləndirdi. Bu sahədəki bütün işlər professional səviyyədə yerinə yetirilmişdi.

Xalq rəssamı K. Xanlarovun çəkdiyi Möhsün bəyın portretini
(V. Xanlarovun verdiyi şəkil əsasında)

Axtarışlar özünün əvvəlki axarıyla davam etdirilsə də Bakıda yeni nəşə tapa bilmək gətirdikcə çətinləşirdi, xərəcə getmək də həmçinin. Xanlarovun geniş xalq kütləsi arasında tanınmasında yeni fürsət ortaya çıxmışdı. Bakıda yaradılmış dünyada ilk və yeganə Miniatur Kitab Muzeyində kitab eksponat kimi qoyulursa alimin təbliğinə təbii ki, kömək ola bilər. Rəsul müəllim belə də etdi. Onun nəşr etdirdiyi "İlk kimyaçı alim" adlı miniatür kitabı muzeyin ön şkafinda özünə yer elədi. Bu gün də diqqəti cəlb edəcək guşədə saxlanılmışdır. Onlarla nüsxə işə müzayə verildi, dünyanın digər müvafiq mərkəzlərində kitab mübadiləsi aparılması üçün. Elə bu da Xanlarov haqqında kitabın neçə-neçə ölkələrdə yayılmasına, alimimizin tanınmasına vasitə oldu. Yerli müvafiq qurumlara və vətəndaşlara, eləcə də ecənəbilərə, xərəcə yaşayın həmətənlilərimizə verildi.

Daim axtarıda olan Rəxşanlı son illərdə də nələrsə tapmışdı. Onları da əlavə etməklə yeni kitab buraxmaq mümkün idi. Sonraya qoyulmaq deyilməzdi. Sonralar nələr baş verəcəyini heç də həmişə görmək, proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Odur ki, sonuncu kitabı da nəşr etlətdirdi. İstünaad edilmiş 63 mənbə əsasında qələmə alınmış bu kitabda xatirələr, şəkillər də vardır. 235 səhifəlik "Strasburq Universitetinin doktoru Xanlarov" kitabı "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində nəfis halda çap olundu.

Nəhayət, sonuncu kitab. Axtarışlarının arasını kəsəməyən, hətta, ən kiçik məlumat, sənəd arxasına qoyulmaq və çətinlik bilmədən gedən elm tarixi tədqiqatımız son illərdə də nələrsə tapmışdı. Onları da əlavə etməklə yeni kitab buraxmaq mümkün idi. Sonraya qoyulmaq deyilməzdi. Sonralar nələr baş verəcəyini heç də həmişə görmək, proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Odur ki, sonuncu kitabı da nəşr etlətdirdi. 235 səhifəlik "Strasburq Universitetinin doktoru Xanlarov"

kitabında istifadə olunmuş mənbələrin sayı 63-ə qalxmışdı. Həqiqətən, gözəl qələmə alınmış, ilk kimyaçı alimimizin keçirdiyi şəərəfli həyat yoluna sənədlərlə işiq saçan kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində nəfis halda çap olundu. Yayılması işə öncəki yollarla baş verdi.

Ötən onilliklərdə tədqiqatçının yaşamış olduğu digər yötünümlü meqamlar da olmuşdur. Bu fəaliyyətinə görə onu qınayanlar, açığa gülenlər də tapılırdı. Hər bir cür ona gülürdü, xüsusən də sovet dönmündən sonrakı illərdə. İndi tamam fərqli zamanda, adamlar hər cür yollarla nəyin bahasına

Rəxşanlı Strasburq Milli və Universitet Kitabxanası arxivinin kserosürət otağında Möhsün bəyın dissertasiyasının surətini çıxaran

olursa-olsun ələ pul keçirməkdən ötrü dərindən-qabıqdan çıxır, ödənişiz barmığı barmaq üstünə qoymurlar. Sənə zəhmətə görə aldığının bir parasını gör nəyə xərcləyirsən, qarşılığında heç nə görmədən. Məqsədinə nail olan Rəsul müəllimi bəlkə də paxıllıqdan yolundan məqsədyönlü şəkildə döndərmək istəyənlər heç nəyə nail olmağı bacarmırdı. İndi hardansa, necəsə pul ələ keçirməyin yeganə düzgün yol sayıldığı halda sən zəhmətə nə qədərsə qazanacağının bir parasını havaya sovurursan... O, daha nələr eşidirdi. Dönmədi. Əqidə var, məslək var, arzu var, istək var, elm tariximizə xidmət istəyi. Bunlar o dərəcədə dəyərlidir ki, nələrsə qurban vermək olur, amma imtina etmək, yarı yoldan dönmək olmur. Digər yanaşma da baş verir. Kimlərsə işin haqiqi dəyərini anlamadığından Xanlarov haqqında qələmə alınmış hansısa kitabda həmmüəllif yazılmağa, bəziləri isə, hətta, birinci yazılmağa can atırdı, təsir göstərirdi.

Nə zamansa təsadüfən rastlaşdığım "M.B. Xanlarov" Rəsul müəllimin böyük zəhməti, əzmkarlığı, təəssübkeşliyi, yorulmaq nə otdugunu bilmədən çalışmışlığı və dözümlüü sayəsində dönmə kitablaşdırıldı. Bir gözəl ırsan, istedadlı alim, vətənpərvər şəxs, tarixi şəxsiyyət, xalqımızın dəyərlə oğlu ortaya çıxdı. Görəsən bu xidmətin haqiqi dəyəri necə ölçülə bilər?

Bələliklə, Rəsul Rəxşanlı onilliklərdə təmənnəsiz çalışdığı, nələrsə sərff etdiyi və elm tariximiz üçün dəyərlə nəticə əldə etdiyi işi şəfəqlə başa çatdırdı. Bu işinə görə əmək haqqı, elmi dərəcə al-

madı. Ədalət xatirinə deyək ki, ona elm tarixi ixtisası üzrə elmlər doktoru dərəcəsi düşdüyünü bizdə də, digər ölkələrdə də etiraf edənlar vardı. O işə buna can atmadı. Kimya sahəsindəki yeniliklərlə zəngin doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməyə əngəlliklər törədilibsə buna görə də dərəcə almağa qoymazlar, düşünürdü. Yeni dissertasiyanı yazıb neçə mərhlədən keçirmək, neçəsinin imzasını toplamaq nə qədər zəhmət, zaman, əsəb sərfi tələb edir. Bunlardan sonra müdafiə etməsinə kiminsə, yaxud kimlərsə əngəl törətməyəcəyi zəmanəti varmı? Məgər real həyatda gözəl dissertasiyanın bəzən müdafiə üçün kifayət olmadığı hal-larına rast gəlinmirmi? Bu da aydındır ki, yerinə yetirilmiş iş göz önündədir. İstəsələr müdafiəsiz də bu işə elmi dərəcəni verə bilərlər. Məgər ədalətsizlikdən indiyədək çəkdiyi və çəkməkdə davam etdiyi mənevi istisablar, sarsıntılar və can ağrıları bəs deyilmir? Məgər zamanı, əməyi real

Möhsün bəy haqqında kitabın gərə Rəxşanlı "Humay" Milli mükafatı alarkan

surətdə mövcud olan məsələnin həllinə sərff etmək düzgün, səmərəli, nəticəli olmazdı? O bəzən belə atalar sözüünə dilinə gətirirdi: - yaxşılığı ələ, at dənizə, Balıq da bilməsə Xalıq (Yaradan) bilər. Bu hikmətin haqiqiyyətinə zərə qədər də şübhə yoxdur. Balığın biləcəyi-nə ümid ola bilməz. İndi ümid qalır Xalığın nə zaman biləcəyini. Bunu gözləməyə dəyər. Məgər Haqq-Ədalət öz yerini tapmamalıdır?

Sonda ədalət xatirinə daha bir məqamı da vurğulamaq yerinə düşər. İşinə görə əlavə gözə-məyən Rəxşanlıın adının elm tarixi elminə düşməsinə Möhsün bəy haqda işləri kifayət edir. Lakin o, heç də bu haqda düşünməyir. Onu maraqlandıran əlinde qələm tutmaq imkanı var ikən yeni töhfələr verməkdir. Odur ki, belə uğurlu və gözəl töhfədən sonra XX əsrdə yaşayacaq kimyaçı alimlərimizin daha çox fərqlənmişlərinin yaradıcılığını, ömrü yolunu öyrənək yeni maraqlı kitablar çəkmək olmalıdır. Bu vasitə ilə həm də az öyrənilmiş elm tariximizin tədqiqini zənginləşdirmiş və təbliğ etmişdir. Bu zənginliyi alimlərimiz haqda elmi-publisistik kitablarla yaymaqda davam etmiş və indiyədək davam etməkdədir.

Bu əməksevər, təəssübkeş, vətənpərvər insana yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

Eldar MƏMMƏDBƏYLİ,
kimya elmləri doktoru,
professor